

II. Apafi Mihály fejedelem könyörgései könyve.

Írta: Dr. Kristóf György.

I.

A nagyenyedi Bethlen-kollegium könyvtárának kézirati osztálya K. 203. leltári szám alatt egy szép kiállítású, de igénytelen méretű kéziratos könyvecskét őriz. Nagysága tizenhatodrétt (6×11 cm.), tehát mint egy mai diákzsebkönyvé. Vastagsága sem több. Mindössze 28 számozatlan levél van egybekötve az itt-ott már féregtől kikezdett pergamentbőr fedőtáblák közé. A kötési táblák ornamentikája a négy sarkon és a középen az aranyozásban és magában a figurális díszítésben is teljesen egyforma. A könyvecske sarka is megfelelően díszes: négy rózsza ékesíti, melyeket szép díszyomás vesz körül. A bekötött 28 levélből a két utolsó egészen, továbbá a 2, 4, 6, 22, 32, és 38 oldallapok szintén üresek. A többin két kéztől származó, mindenütt tisztán és könnyen olvasható szöveg áll. Még pedig az 1. és 3. lapokon bejegyzés, illetőleg citatum; az ötödik lap a tulajdonképeni címlap. A kétféle kézírás úgy oszlik meg, hogy a címlapot s a folytatólagos szöveget a 21-dik oldalig bezáróan írta az egyik kéz nagyon szép rajzolt betűkkel; ugyanez a kéz készítette a címlapot ékesítő rajzot is: jobbról és balról egy-egy levéldíszes, felfelé lágban égő s a mennyég kárpitjával összefolyó oszlopot. A szöveg többi részét az 1. és 3. oldalra írt bejegyzéssel, illetőleg citatummal együtt a második kéz írta. Legvégén egy harmadik kéz is írt utólagosan, de csak néhány szóra terjedő bejegyzést.

E kis könyv Erdély történetének drámai fordulatokban gazdag korszakát, régi idők izgalmas eseményeit és érdekes történeti alakjait juttatja eszünkbe s idézi lelkünk szemei elé. Mert nem más e könyv, mint a szerencsétlen sorsú II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem imádságos könyve. Övé nemcsak annyiban, hogy használta s e könyvecske lapjain egymást követő magyar igékkal alázkodott meg s könyörgött Istenéhez; nemcsak annyiban, hogy a második kézírás az ő jól ismert és szépnek mondható betűvetése. Hanem az övé legfőképen azért, mert a könyv egész szövegének, tartalmának a szerzője is ő, II. Apafi Mihály, Erdélynek törvényesen megválasztott, a töröktől is megerősített, de trónhoz soha nem jutott fejedelme.

II.

Az erdélyi fejedelmek alakja közvetlenül vagy közvetve szinte kivétel nélkül benne van, hozzá tartozik a magyar szellemi élet, irodalmunk történeti fejlődéséhez. A legelső, János Zsigmond, egy egészen új, minden eddigittől különböző felekezeti iránynak, az unitarizmusnak tudatos patronusa és meggyökeresítője. Közvetlen utóda, Báthori István, a későbbiek közül meg Bethlen Gábor és a Rákócziak nagyjelentőségű iskolát alapítanak, tudósokat nevelnek, tudományos könyvek kiadását vállalják és támogatják, pártfogó mecenásai a művészeteknek. Többet közülök, mint Bocskait, Báthori Gábort, Bethlent, a Rákócziakat, Kemény Jánost ajkára vett már az egykorú költői dicsérő (panegiriszt mondó) vagy ocsárló (pasquillust szerkesztő) költői kedv. Ez a kedv, költészetünk érdeklődése az erdélyi fejedelmek iránt a XVIII. század végén szintén ellanyhult, de a XIX. század első fele, a nemzeti eszme és a romantizmus által felkeltett és táplált történeti gondolkodás felébredése óta, újra megelevenedett. Időnként s épen napjainkban is öröndetes lendületet mutat. A fejedelmek kora gazdag költői anyagnak, bő ihlet forrásnak bizonyult s fejedelmeink személyiségét is állandó érdekes és értékes költői alkotások hozták közelebb s magyarálták meg az irodalom közönségének.¹

Végül nem egy van fejedelmeink között, kit a ragaszkodó hagyomány alkotó költőnek tett meg (Bethlen, II. Rákóczi Ferenc). Csak ugyan van közöttük, ki valóságos író volt, ki maga könyvet írt és adott ki vagy hagyott kéziratban az utókorra s így nemcsak, mint mecenás, vagy megénekelte költői alak közvetve, de közvetlenül is, mint személy szerint való író, tudós, jó stílusza helyet foglal szellemi életünk, irodalmunk történetében. (Kemény János, II. Rákóczi Ferenc).

Ezek közé tartozik az öreg Apafi Mihály fejedelem is, kinek alakja Jókai és Mikszáth egy-egy nagyon kedvelt regényéből (*Erdély aranykora*, illetőleg *A két koldusdiák*) minden olvasni szerető magyar ember előtt ismeretes. De a játékos költői szó mellett az oknyomozó történettudomány is elismeréssel említi föl, hogy Apafiban volt érzék a tudomány, közművelődés és a szellemi kérdések iránt, s hogy e téren legfontosabb, valóban áldásosnak mondható az a cselekedete, mellyel a Bethlen Gábor gyulafehérvári kollégiumát Nagyenyedre helyezte át; egyúttal biztosította további működését s gondoskodott fennmaradásáról. Nemcsak mint mecenás és mint költői alkotások szereplője közvetve, de közvetlenül is, mint író hozzá tartozik szellemi életünk munkás seregéhez. Egy latin nyelvű politikai röpirat (*Universis orbis etc.* Kolozsvár, 1681) mellett két vallástudományi művel gyarapította irodalmunkat. Az egyik: *Az egész keresztényen vallásnak fundamentumai. Megint kétség-*

¹ Az idevágó adatok összefoglaló felsorolására nézve l. Dézsi Lajos: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom* (A magyar történettudomány kézikönyve I. k. 4. B. füzet) Budapest, 1927. Bethlen Gáborra vonatkozólag l. Kristóf György: *Bethlen Gábor és a magyar irodalom*. Budapesti Szemle 1930. 627—628 sz. és külön is. Kívánatos, hogy elkészüljön valamennyi fejedelem irodalmi kapcsolatainak részletező ismertetése.

benesés ellen való egynehány lelki vigasztalások, eredeti munka, melyet jóval fejedelemmé választása előtt írt volt és adott ki (1645, Gyulafehérvár). Másik műve fordítás: Marcus Fridericus Wendelinusnak A keresztyén isteni tudományról írott két könyvei, melyek mostan, Isten dicsőségére az erdélyi és magyarországi reformata ecclesiáknak és minden isteni dolgokban épülni igyekező keresztyén embernek idvességés

II. Apafi Mihály kéziratos könyörgéses könyvének címlapja.

hasznára magyar nyelvre fordíttattnak Apafi Mihály, Isten kegyelméből stb. által (Kolozsvár, 1674). Ha a cselekvésben erélytelen, lakomás eszem-iszomot kedvelő fejedelem az ország gondjai között is keres és talál időt arra, hogy hittudományi műveket olvasson, fordítson, elhihetjük azt, amit a kortársak és a hagyomány gúnyosan szokott emlegetni, hogy Apafi alkalmasabb lett volna tudós papnak, mint Erdély fejedelmének, országurának, hadak vezérének.

III.

Míg az öreg Apafi tudományszeretetét, közvetett irodalmi kapcsolatait feljegyezte és emlékezetben tartja a hagyományból és pragmatikus történetírásból kialakult köztudat, emberi alakját közvetlen közelségből élénk állítja az élő költészet, írói működését nyivántartják a magyar szellemi élet alkotóiról és alkotásairól szerkesztett könyvészeti összefoglalások — Szabó Károlyra és Szinnyei Lexiconára gondolok —: addig az ifjú Apafi Mihály alakja a legújabb időkig csak egyetlen egyszer s akkor is csak közvetve, mint novellahős s nem mint író fordult elő irodalmunkban. Jókainak a *Koronát szerelemért* című kedves elbeszélése az a mű, melynek hőse II. Apafi Mihály s tárgya az ifjú fejedelem szerelme Bethlen Ilonka iránt, eljegyzése, házassága. Ahogy Cserei feljegyezte az egykorú véleményt, az a cselekedete, *melyben elugratta ő kegyelme a fejedelemséget*, amit viszont Jókai úgy fejez ki: „Agy alá vágta kegyelmed a fejedelmi süveget.“ Jókai forrása itt is, mint az I. Apafit tárgyaló *Erdély aranykorában*, Cserei Mihály. De itt is változtat forrásának adatain (pl. Ilonkának nevezi azt a Bethlen lányt, kit Apafi feleségül vesz, noha Katalin volt a neve), az eseményeket kiegészíti, ragyogó képzeletével összefüggésbe hozva költőileg megmagyarázza és érthető teszi. Tény pl., hogy a hirtelen megtörtént eljegyzésről az igazoló jelentésre felszólított kormánysszék 1694 okt. 11-dikén azt válaszolja Bécsbe Lipót császárnak, hogy az ifjú fejedelem a kormánysszék tudta és beleegyezése nélkül váltott jegyet, összeesketésén a kormánysszéki tagok közül néhányan ugyan jelen voltak, de azok is az napig semmit sem tudtak a dologról, sőt akkor sem helyeselték. Megfoghatatlan, hogy a kormánysszék nem tud a jogszerinti fejedelem eljegyzéséről, nem házasságáról sem, holott jelen van mindkettőn a kancellár, Bethlen Miklós, jelen természetesen a menyasszony atyja, Bethlen Gergely, kik mindketten tagjai a kormánysszéknek. Sőt jelen volt maga Bánffy, a kormányzó is. E rejtélyt Jókai merész, de tetszetős írói fogással úgy oldja meg, hogy II. Apafi titokban szereti a Bethlen Gergely lányát s vele szőtt szerelmi viszonyát egyelőre épen trónja érdekében maga sem akarja nyilvánosságra hozni. Bethlen Gergely pedig, ugyancsak Erdély érdekében, egyenesen megtagadta Apafitól leánya kezét. Ámde az apa egy tatárbetöréskor lányát a megmentő ismeretlen daliás lovagnak odaígérte és felajánlja feleségül. S ez az ismeretlen dalia — maga az ifjú fejedelem. Így aztán a kormánysszék tagjai, bár tudják a dolgot, de előre csakugyan nem tudták. Sem maga az apa, Bethlen Gergely; sem a menyasszony kiadója, Bethlen Miklós, a kancellár sem. Jelen voltak a lakodalmon, de nem helyeselték. Egészen véve Jókai kitűnően érzékelteti meg a történeti légkört: Erdély vajudó sorsát, fiainak aggodalmát s magának az ifjú Apafinak is óvatos töprengését jövő sorsa iránt. Meglepő, hogy Apafit daliás, bátor, tette kész jellemnek rajzolja, inkább sejteti, ami a történeti valósággal nem igen egyezik.²

² De az anthropologiai méretek a Jókai sejtetését igazolják. Termete magas (174—175 cm. körüli) volt; feltűnően nagy koponyaüregében 1546 g.

Elég, hogy II. Apafi Mihály alakja irodalmunkban a jelen század elejéig csupán Jókainak e novellájában szerepelt.³ Maga nem lévén író, a Színnyei *Magyar írók* jében neve nem fordul elő.

A jelen század elején azonban előkerült II. Apafi Mihály Naplója, előbb csak másolatban,⁴ utóbb előkerült a napló eredeti kézírata a kegyestanítórend budapesti központi levéltárából.⁵ E napló nem nagy jelentőségű mű. Alig több pusztá adatokat tartalmazó útikönyvnél. A történettudomány mégis figyelemben részesíti s hasznát veszi. Ez alapon aztán II. Apafi Mihály is bevonult az író erdélyi fejedelmek közé s a magyar szellemi élet munkásait nyilvánartó *Magyar írók élete és munkái*nak Gulyás Pál szerkesztette második kiadása, illetőleg kiegészítő sorozata az 545. hasábon címszót juttatott neki, közölve életrajzát, fölemlítve *Naplóját*, leveleit és a rájuk vonatkozó könyvészeti adatokat.

A szóban forgó imádságos könyvről azonban itt sincs semmi adat, semmi emlékezés. Pedig már a Jakab Elek életrajza (megj. 1875) tudja, hogy Apafi imádságokat is írt — közöl is egyet a Gulácsi Naplója után. Ez annál feltűnőbb hiány, mert a Gulyás szerkesztette idevonatkozó füzet megjelenése előtt (1927) alig pár évvel 1922-ben látott napvilágot Révész Imre: *Az imádkozó magyar c.* kiadványa (Debrecen, 1922), melyben Apafi imádságai közül kettő is helyet kapott. (T. i. az ötödik és az utolsó.) Révész e két imádságot a *Református Szemle* című Kolozsvárt megjelenő, tisztán egyházi jellegű hetilap 1909-diki II. évfolyama nyomán közölte, amelyben Bartók György, akkor az enyedi Bethlen-kollégium, ma a szegedi egyetem tanára, II. Apafi valamennyi imádságát kiadta pár sornyi bevezetéssel az eredeti helyesírás szerint.

Az életrajzi lexikon hiányossága érthető. A Jakab életrajza rég jelent meg, a Bartók közlése meg olyan hetilapban, melynek nyilvánossága az erdélyi református lelkészkedő papságon túl nem terjed. A Révész kiadványa pedig szintén elkerülhette a figyelmet, mert tisztán hit-

agyvelő foglalt helyet, ami jóval felülmúlja az európai férfiátlagot. L. *Bar-tucz Lajos* érdekes cikkét: *Az Apafiak exhumálásának embertani és történelmi tanulságai*. Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz. 1927. évf. 2—3. sz., 70—81. l.

³ A teljesség kedvéért fölemlítjük azt a három anekdotát is, melyet Hermányi Dénes József Nagyenyedi Demokritosza nyomán Tóth Béla közölt (*Magyar anekdotakincs* VI. k. 220—222. l.) s amelynek szintén II. Apafi Mihály a hőse. Egyik se kedvező Apafira. Az elsőben arról van szó, hogy a Bécsbe felrendelt Apafi csak nagykesőre veszi észre, hogy ő kíséretének — foglya. A másodikban az van elmondva, hogy a császári udvar emberei megmutatják neki az üres kincstárt, mikor kegydíja kifizetését sürgeti. A harmadik a nyúl szívű s ezért mindenkitől lenézett Apafiról szól. Az angol király követe egyszer azt ajánlta Apafinak, hogy szökjék meg bécsi fogságából. De Apafi szabadkozott, hogy elfogják, megölik. S nem-hogy megpróbálta volna, de titkát elmondta magának Leopold császárnak s a két potentátót majdnem összevesztette. Hanem az angol követ a bajt okosan elhárítá. De Apafit azóta igen contemnálák. Kik azelőtt látogatták s beszéltek vele, mint Savoyai Jenő is, többé feléje se néztek.

⁴ Kiadta Tóth Ernő. *Erdélyi Múzeum* 1900. évf. 325—335. l.

⁵ L. Biró Vencel: *II. Apafi Mihály Naplójának eredetije*. Erdélyi Múzeum 1914 évf. 42. l. Felsorolja az eredeti és a másolatosszöveg között levő különbségeket.

buzgalmi célzatú s csak a Révész történetírói lelkiismeretessége magyarázza meg azt a ritkán tapasztalható szabatos eljárást, amellyel ő műve végén gyűjteményének forrásait, s azok között a II. Apafi imádságos könyvét is felsorolja. Figyelembe véve e sajátos körülményeket, továbbá azt, hogy amint látni fogjuk, a szóban forgó imádságos könyv II. Apafit valódi írónak s nem pusztán adatok feljegyzőjének igazolja és bizonyítja, s hogy ennek következtében nemcsak tárgyilag, de szellemtörténetileg is teljesen érdemesnek bizonyul arra a helyre, ahová őt az említett gyűjteményes munka második kiadása felvette s a magyar szellemi élet munkásai közé besorozta és beiktatta: talán nem felesleges az író, az imádkozó II. Apafi Mihály személyiségét emlékezetben felújítunk.

IV.

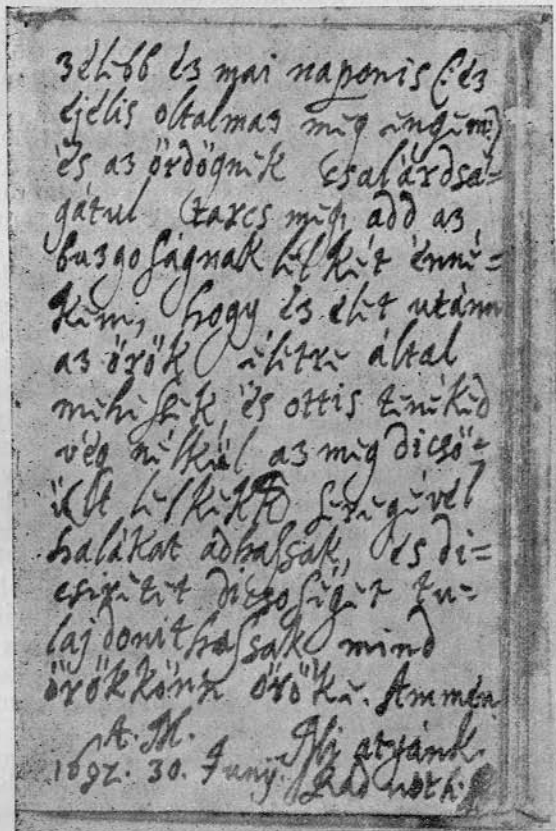
Ahhoz, hogy íróvá fejlődjék II. Apafi Mihály, életkörülményei elég kedvezőek voltak. 1676. okt. 13-án született Gyulafehérvárt.⁶ Ugyanabban az esztendőben, mint Erdélynek másik, *utolsó uralkodó* fejedelme, II. Rákóczi Ferenc, ki alig egy félévvel volt idősebb Apafinál. II. Apafi bőven örökölhette szüleitől jó tulajdonságot: anyjától éber, józan gondosságot; a közeli és távoli dolgok és lehetőségek okos számbavételére kész szemet; apjától a tudományos foglalkozás megbecsülését és a hajlamot az elmélkedés, a tudomány, az írói foglalkozás iránt. És mindkettőjüktől örökölhette nagyon buzgó vallásos kedélyt, majdnem az elfogultságig erős és hajlíthatatlan kalvinista hitet. De persze örökölhette, főként apjától, egy csomó, a fejedelmi süveg viseléséhez épen nem kívánatos tulajdonságot is. Jórészt a környezet, melyben nevelkedünk s a tudatos nevelői hatások, melyekben részesülünk, döntik el, hogy a legösszetettebb misztikumból, a gyermeki lélekből, szenvedélyek burjánzóinak-e elő, gyöngeségek csökevényesednek-e föl, avagy a jó tulajdonságok, a talentumok szökkennek szárbá s határozzák meg jellemünket.

Minden okunk megvan annak feltevésére, hogy Apafi Mihály gondos és megfelelő testi és lelki nevelésben részesült. Anyja haláláig (1688 aug. 3.) legalább minden bizonnyal. Az Isten sok gyermekkel áldotta meg Apafi Mihály és Bornemisza Anna házasságát. De a hét (vagy nyolc) gyerek közül csak a mi Mihályunk érte el a férfikort. A többi mind elhalt, mint kis gyermek. Egy fiuk halva született, egy pedig csak egy napig élt, mint „a vendég, ki reggel jó és estve elmégyen, bujdosás lévén nekünk itt a földön való életünk.” — írja naplójában a keserű apai szív. Gondolható, hogy a különben is gondos, gyermekeit szerető édesanya és hűséges hitves lelkét milyen mélyen szántotta föl a bánat, mikor újra meg újra kis koporsót kellett a temetőbe vinni. És gondolható, hogy mennyivel éberebben, mennyire féltőbb gonddal s remegőbb szeretettel övezte körül az édesanya az életben maradottat, anyai szívé-

⁶ 1676 „October 13. Kedden virradólag adta Isten Apafi Mihály fiamat Fejérvárott három fertálykor négy órára, ki is 18 Octobris bokályos audientia házban kereszteltetett meg Tofeus Mihály által“. *I. Apafi Mihály naplója*. Erdélyi Múzeum. 1900. évf. 215. l.

nek egyetlen örömét s fejedelmi reményeinek egyetlen hordozóját, Erdélyország trónörökését.

Mert alig volt öt éves gyermek II. Apafi Mihály, mikor az 1681 június 10-én Gyulafehérvárt megnyílt országgyűlés harmadnap, június 13-án, Istennek megköszönhetetlen böles rendeléséből — mint az apa írja naplójában — az országtól választatott erdélyi fejedelemségre, kiért ál-

II. Apafi Mihály könyörgései könyvének egyik lapja.

dassék az ő dicsőséges szent neve mindörökké. A kuruzslásban hívők s a babonások — s ilyenek abban az időben még a legtanultabb főrendüek között is nagy számban voltak — bizonyára nem jósoltak sok jót abból, hogy a hónap 13-dik napján született gyermeket ugyancsak a hónap 13-dik napján választották meg fejedelemnek. Mi azonban tudjuk, hogy minden történés a böles Isten végezéséből jön létre s teljesen független a kabalisztikus számokhoz hozzáragadt állítólagos szerencsétől vagy szerencsétlenségtől. A böles Isten végez, az ember tiszte, hogy legyen bé-

kében-harcban ember, méltó képmása Istennek, ahogy Arany János írja a *Gondolatok a békekongresszus felől* c. költeményében. Az Isten elvégezte, hogy a gyermeket az erdélyi országgyűlés háromszori vivát kiáltással közakarathból s egyhangulag fejedelemnek válassza meg. Nem a fejedelem kezdeményezéséből, sem izenetére vagy rendeletére, de mintegy isteni végzésnél fogva, mondja a választásról szóló törvénycikk is, az apa feljegyzésével egybevágóan. Mende-mondánál csakugyan nem egyéb az, hogy Teleki Mihály a gyermeket ölébe kapva, bevitte a tanácskozó rendek közé, kik aztán a jelenettől elbűvölve, tehát inkább érzelmeikre, mint a politikai megfontolás szavára hallgatva kiáltottak háromszoros vivátot. Világos azonban, hogy nem a gyermek vágya teljesült, hanem a szülőké, különösen az eszes, erélyes és messzenéző fejedelemasszonyé. Mint anya s mint fejedelemasszony végre boldog és büszke bizonyossággal látta, hogy amire vágyott, amit a rendektől egyenként bizonyosan többször és állandóan kért és sürgetett fia számára, biztosítva áll a fejedelmi szék, melyet a férj és apa annak idején sem nem keresett, s ha nem akarták tőle elvenni, nem is nagyon szeretett. A választási törvény azt is kimondta, hogy a fejedelemfiú csak húsz éves korában veheti át a tényleges hatalmat. Addig mindenben fejedelmi atyja rendeleteihez tartsa magát. Ha pedig az öreg fejedelem időközben meghalna, akkor a választott ifjú fejedelem nevelése és az ország kormányzása iránt az ország tegye meg közmegegyezéssel a megkívántató intézkedéseket. Ámde Erdélyország vazallusa a töröknek s a törvényes választás érvényességéhez szükséges volt még a politikai kegyúr megerősítése. A szokásos athnamét s a vele járó jelvényeket azonban már nehezebb volt megnyerni. Hasztalan volt a pénz, a diplomáciai rábeszélés. A török előbb hallani sem akart róla, utóbb is húzta-halasztotta az athnamé kiadását. Majd kiállította, de hibásan. Ki kellett javítani, illetőleg újat szerkeszteni. A jelvényeket is előbb hiányos számban küldvén el, utóbb pótolni kellett, ami persze mind időbe került. Egy kis türelmetlenség, de másfelől a töröknek befejezett tények elé állítása, tehát politikai számítás is volt abban, hogy a véglegesen elfogadható szövegű athnamé megérkezés előtt (1685 január) néhány hónappal, 1684 szept. 18-án, már a gyermek konfirmáltatott az erdélyi fejedelemségbe. E beiktatás nyilván csak egyházi és amolyan népünnepélyszerű lehetett. Közjogi jelentősége nem volt. A választás törvényességét ugyanis senki sem vonta kétségbe. A hivatalos beiktatás törvényesen halasztatott volt el a fejedelem húsz éves koráig, amikor is köteles leend az ország törvényeire s az eléje szabott feltételekre esküt tenni, s amikor viszont az országgyűlés is hűségesküvel fogja magát elkötelezni a fejedelemnek.

Formailag tehát II. Apafi Mihály majdani fejedelemsége biztosított-nak látszott. De csak formailag. Lényegében véve azonban ingadozó alapon épült fel mind megválasztása, mind pedig megerősítése.

Mert Erdélyország állami függetlensége, hovatartozása s főképen a fejedelmi szék maga, ebben az időben már nagyon is esékeny helyzetben volt. A török világhatalom ereje megcsökkent, félelmetessége ellankadt. Vele szemben új erőre kapott az impérium, a császár, aki egyúttal Magyarország királya is. A két világhatalom ütköző pontján elhelyezett

Erdély csak addig élhetett mint a török vazallusa némileg önálló, Magyarországától független, azzal esetleg épen ellenséges célú állami életet, amíg inferioritásban volt és maradt a két világhatalom közül az, a német császárság, melynek érdekszférájából egykor ki kellett lépnie s elkülönülnie. A török mostani gyengülése a Habsburg fennhatóság erősödését hozta cserébe és közvetlenebb kapcsolatot Magyarországgal, vég-eredményében a teljes egység helyreállítását, azzal az állammal, melynek egységéből épen a török túlerő szakította ki.

Erdély mostani hintázása a két világhatalom között tulajdonképen 1683-ban kezdődött el. A Bécsset ostromló török hadsereghez ki volt rendelve Erdély és Apafi is. De Teleki titkon már a hadjárat megkezdése előtt felküldte Vajda Lászlót Lipót királyhoz egyezkedés végett, megüzenve, hogy Apafi hajlandó bizonyos feltételek mellett Lipótot urául elfogadni, azaz a török vazallusság helyett a magyar király főhatóságát elismerni.

Nem feladatunk sorban előadni ez évek bonyolult és sokszor ellentétes eseményeit, ismertetni a különböző titkos és nyílt egyezségeket, amelyekről úgy a kezdeményező, mint az elfogadó eleve meg volt győződve, hogy nem tudja, vagy nem fogja megtartani. Nekünk elég tudnunk, hogy Erdély helyesen ismerte föl az idők változását, ami a Habsburg uralom alatt álló Magyarország politikájához csatlakozást, a törökkel pedig szakítást követelt. De Erdély szerette volna eddigi önállóságát, a szabad fejedelemsválasztás jogát továbbra is megőrizni a magyar király fennhatósága alatt is. A habsburgi magyar királyságnak azonban épen a fejedelmi hatalom megszüntetése volt a célja, s nem egyúttal a magyar állam és Erdély erejének és egységének fokozása. Végül a török ragaszkodott a statusquo fenntartásához, a Habsburg világhatalommal ellentétes erdélyi fejedelemséghez, de természetesen a maga célja érdekében, tekintet nélkül a formákra és arra, hogy ki az a fejedelemnek mondott és tett személy, aki az ő céljának legalkalmasabb exponense.

Ezekben az alkudozásokban, egyezkedésekben titkos és nyílt szövetkezésekben mindenik fél gondolt a törvényesen megválasztott erdélyi trónörökösrel, de csupán mint olyan mennyiséggel, amelyik ránézve elhanyagolható, vagy ami még rosszabb, tehertételt jelent, melyet valahogy s mielőbb ki kell küszöbölnie a maga számításaiból. Mikor az öreg fejedelem 1690 április 15-én meghalt, akkorra a dolgok oda fejlődtek, hogy a világtörténelmi fordulat megkezdődött. A török hatalomnak beteg emberré válása s ennek következtében Erdélynek a Habsburg hatalom alá jutása küszöbön állott, mint történelmi és politikai kényszerűség. Maga, a császárnak hűségsküre kényszerített öreg Apafi fejedelem is meggyőződött élte utolsó éveiben arról, amit a hasonlóképen hűségsküit tett országgyűlés és a vezető politikusok már régebben tudtak, hogy Erdély nem egyszerűen patronus csere előtt áll, hanem alapos rendszerváltozás előtt is, melynek egyik áldozata leendő a fejedelemválasztás jogának megszüntetése, II. Apafi halálával mindenestre. Ezért és a maguk önző céljaiért is védték ugyan a trónörökös jogos és törvényes igényeit, de inkább csak látszatra, nem bízva s nagyon nem is kívánva a sikert. Lipót császár és diplomatái pedig folyton csak annyit monda-

nak, hol ridegebb, hol előzékenyebb szóval, amennyit a pillanatnyi helyzet tanácsolt, hogy a trónörökös, a választott fejedelem jogai épségben vannak, de a kérdés végleges rendezésére csak akkor kerül majd sor, mikor eléri az országgyűléstől megállapított törvényes kort, húszadik életévét. A török pedig, bár athnamét adott s fejedelemmé választását elismerte volt, most, mikor már semmiképen nem volt titok, hogy Erdély maga, önszántából is, a német politikához csatlakozik, többé nem megvédesre érdemes, hanem lázadó vazallusának tekintette II. Apafit, illetőleg Erdélyt.

Ezekről a politikai sakkhúzásokról a gyermek Apafi Mihály keveset, egyelőre természetesen semmit sem tudott. Hiszen ő ezekben az években még gyermeknyi gyermek, aki édesanyja felügyelete alatt gondtalanul játszadozik s részesül korának és leendő uralkodói hivatásának megfelelő oktatásban Tofeus Mihály püspök és Nagyári István udvari pap uraimék ékesen szóló és tudós ajkáról. Nevelésének részleteire nézve kevés adat áll rendelkezésünkre úgy, hogy tulajdonképen csak a fejedelmi anya és a tanító mesterek személyiségéből következtethetünk arra, hogy ez a nevelés gondos, kifogástalan volt. Legalább addig, míg az anya élt. Mert a gyermek 12 éves korában már anyátlan s 14 éves korában apátlan s így teljes árvaságra szakadt. Ki és kik fogadták tényleges és közvetlen gondviselés alá a tizennégy éves fiucska, aki pedig mint választott fejedelem mégis ott állott megoldatlan problémaként a hazai és világpolitikai érdekek kellős közepében, nem tudjuk. Nekünk úgy tetszik az adatokból, hogy a megalakult s nevelésével megbízott gubernium tagjai között senki bizalmas jóakarója, tanácsadója, vezetője nem volt. Nemesak árván maradt, de egyedül, lelki támasz nélkül, tanítóit, Nagyárit és Keszeit, kivéve. Az előbbi azonban szintén nemsokára (1694 február 18-án) meghalt, Keszeit pedig még előbb elvonták tőle, diplomáciai megbízásokat adván neki. És mégis meg kell állapítanunk azt is, hogy a magára maradt választott 14 éves gyermekfejedelem korához képest feltűnő érettséggel, szinte időelőtti nyugalommal, hogy ne mondjuk, fatalizmussal, intézi atyja halála után a maga dolgait. Ha egyfolytában olvassuk az apa és tizennégy éves fia naplóját, a két író szeme, felfogása között alig találunk különbséget. Mintha csak folytatása volna egyik a másiknak. Nem vevődik észre, hogy az első írója egy hosszú élet alkonyán végezte be naplóírását, a másodiké pedig egy rövid élet borus, ködös pitymallatakor fogott hozzá. S ez a tizennégy éves gyermekre nézve feltétlen dicséretet, korához képest nagy érettséget s szokatlanul megállapodott gondolkodást, a szellemi tehetségnek nem közönséges mértékét jelenti.

Bármennyire is csak gyermeknyi gyermek, azzal természetesen nagyon is tisztában volt, hogy ő már régóta electus princeps, törvényesen megválasztott fejedelem, aki atyja halála után, de legkésőbb húsz éves korában, mint Erdélyországnak Isten kegyelméből tényleges uralkodója, dei gratia princeps, gyakorolni fogja a hatalmat, fejére teendő a fejedelmi süveget. Egészen valószínű az is, hogy mindazt, ami csak körülötte s tőle távolabb a politikában történt, ebből az egy szempontból figyelte meg különös éberséggel. Abból t. i., hogy mint bánnak el vele,

mi lesz az ő fejedelemségével. Akár Nagybányai, Keszei, Bydeskuti vagy Gulácsy volt vagy lehetett körülötte, az eseményekből és hírekből első-sorban az ő személyére és trónfoglalására vonatkozók kerültek megbeszélésre, megtárgyalásra. És a hírek egyre kedvezőtlenebbek lettek, kevesebb reménnyel kecségtették.

Először is a rendek hűségüket nem tették. „Félelemből vagy némely nyughatatlan elméjű emberek miatt,“ annak vizsgálata nem tartozik ide. Csakugyan lehettek, akik azért akarták a gyermek Apafit fejedelemmé, hogy az országot piócaként kiszívják.⁷ A török véglegesen eljuttatta Apafit az atyjától elkezdett és helyeselt németbarát politikája miatt s helyette Thökölyt vette pártfogásba. A Zernyestnél diadalmaskodó Thökölyt a keresztyénszigeti országgyűlés meg is választja fejedelemmé, az öreg Apafi halála után alig 4 hónap múlva (1670 szept. 9). A zernyesti ütközet után Bécsbe küldött Keszei Jánosnak, a gyermek Apafi egyik tanítójának, azt adták a császári udvarnál feleletül az ifjú Apafira vonatkozólag, hogy nem illenék kormányzóvá tenni azt, kit magát is kormányozni kell. A karok és rendek által szent tiszteletben tartott fejedelmválasztási törvényre hivatkozik Bécs, melynek értelmében a törvényes huszadik év elérése előtt Apafi fejedelemségének megerősítése sem Erdélynek, sem a haza javának érdekében nem áll. A kiskorú Apafi törvényes ideje eléréseig neveltessék hozzá méltó erényekben és a fejedelemségre következős reményében azon belső titkos tanácsosoknál, akikre a tartomány kormányzása bízva van; lelke kitűnő tulajdonainak kifejlődését és megérését el kell várni. Annak idején a haza java érdekében folyamodjék az ország a császári kegyelemhez.⁸ A vége csakugyan ez lett. Magának Apafinak kellett kegyelemért folyamodnia a császárhoz. Erdélyországból Bécsbe vitették, nagy vagyonából jórészt kiforgatták, helyette a császár kegydíjat folyósított; a fejedelemségről lemondatták (1701 szept. 7), de kárpótlásul kapott birodalmi hercegi címet; a szuverén erdélyi trón és uralkodás helyett holtig tartó internálást Bécs városában. Ott is halt meg 1713-ban, febr. 1-én. Hottestét felesége Bethlen Kata haza vitette Erdélybe s az alma-kereki családi sírboltba temettette. Oda temették a 12 év múlva 1725 jan. 2-án elhunyt özvegy fejedelménét is. Hamvaikat ott fedezte fel 1908-ban egy bizottság s onnan Kolozsvárra szállítva a Farkas-utcai ref. templomban helyezték el végleges nyugalomra.⁹

⁷ Trausch... *Chronicon Fochsio-Lupino-Oltardinum* II. k. 246—7. l. Idézi Jakab Elek: *Az utolsó Apafi*. Tört. Tár. 1875. XXI. k. 29. l.

⁸ Jakab Elek i. m. 37. l.

⁹ L. Szádeczky Lajos: *Az Apafiak sírboltja és hamvai*. Századok. 1909. évf. Ide volt eltemetve elsőszülött (s egyetlen?) kis lányuk is (1696 július 22). L. Keresztény Magvető 1887. évf. (XXII. k.) 252. l.: A kolozsvári unitárius kollegium matrikulájából: „II. Apafi Mihály fejedelem első szülött leányocskáját halva idehozták, a középkapuba elébe mentünk s a ref. templomba kísértük, nem énekeltünk, adtak 13 frt. 53 krt.“

V.

Imádságos könyve épen e nehéz időkből való. Készítéséhez, mint a címlap dátuma is (1690 jun. 30) mutatja, előbb fogott hozzá, mint Naplója írásához, melyet 1690 augusztusában kezdett el a következő bejegyzéssel: Idvezült méltóságos fejedelem, édes atyánk s kegyelmes urunk önagyága felejthetetlen emlékezetű halálát (mivel másuvá könyvemben bértam), ide nem írom; következnek azután esett szomorú változó állapotok a diebus Augusti anni supranotati. Tóth Ernő, II. Apafi Naplójának kiadója, a zárójelben tett részhez ezt a megjegyzést fűzi: II. Apafinak e munkája fennmaradt kéziratban. Címe: *Idea brevissima status principatus Transilvaniae in familia Apafiana* (1690—98). Tóth jegyzete téves. Az *Idea* stb. tényleg fennmaradt, de nem könyv. Már pedig II. Apafi világosan *könyvemről* tesz említést. Az is igaz, hogy az *Idea*-ban is fel van jegyezve atyja halála, csakhogy az *Ideát* 1698-ban írta, vagy legalább is akkor jegyezte be. Elkezdeni pedig feltétlenül később kezdte el, mint utinaplóját. 1690 augusztusa táján az *Idea* megírására, sőt elkezdésére még sem oka, sem képessége, megfelelő ismerete nincs, nem lehetett. Ugyhogy Naplójának *könyvembe* szava teljes bizonyossággal imádságos könyvére vonatkozik. Ennek első lapján a címlap előtt a bejegyzést meg is találjuk így:

Anno 1690. 15. Aprilis.

Mult ki ez a világbul Istennek bölcse el végezett tanácsabul, Méltóságos Fejedelem, Édes Atyánk, Klms Urunk ő Nga, Fogarasban, délyvesti (3) óra alatt: felejthetetlen szomorúságomra. M. A.¹⁰

A Naplóban hivatkozott beírás egyébként is be- vagy feljegyzést jelent. Tehát nem egy tárgyilag nagyobb, összefüggő dolgozatnak egy mondatát. És nem főképen egy még csak ezután írandó műből, hanem egy már készen levő könyvbe beleírást, mint amilyen az Imádságos könyv, melynek kötése, címlapja a Napló elkezdése előtt már több héttel készen volt.

A címlapot más kéz írta, illetőleg rajzolta.¹¹ *Erdélyi Fejedelem*

¹⁰ Alatta ugyancsak a II. Apafi kezétől a következő bejegyzés olvasható: Carolus Lotaringiai Fejedelem is holt meg 13 Aprilis Velss nevű helyben, Austriában, ki is egy keresztény szelid Fejedelem volt ez Világon, a hadakozásban szerenés. Vette volt az Lengyel országi Mihály Király özvedgyét, Austriaca Eleonora Mariat. Ao 1690. A. M.

A 2. l. üres; a 3-ik lapon a következő két latin idézet áll, szintén az Apafi kezétől: Cap. 12. X. 10., 13.

X. 10. Vanitas vanitatum, et omni vanitas dicit Ecclesiastas.

X. 15. Summa rei est, his omnibus auditis: Deum ipsum revereri, et Praecepta eius observa, quia hoc est totum hominis.

¹¹ Ugyanaz, amelyik a két első imádságot. T. i. Keszei János, a gyermek Apafi egyik tanítója, aki a zernyesti ütközet hírért Bécsbe mint futár megvitte, amiért Leopoldtól nemességet kapott, illetőleg magyaróvári előnévvel már bírt nemesi rangjában megerősített. Nemes levele az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában. A betűk azonosságát Keszei több kéziratának összehasonlítása alapján lehetett megállapítani. Legdöntőbb volt a Bornemisza Anna fejedelemasszony számára németből fordított szakácskönyvnek az

| *Apafi Mihály* | *magános Könyörgési* | *Domine coram te est omne desiderium meum et spiritum meum a te non est absconditum.*
Psalm XXX. s. V. 10 | Radnoth | Die 30 Juny Ao 1690.

A hátlap üres. A hetedik oldalon kezdődnek az imádságok, összesen 7. És pedig:

1. Reggeli imádság 7—16 l.
 2. Estvéli imádság 17—21 l.
 3. Reggel és este is mondhatni. 23—31 l.
 4. Más imádság 33—37 l.
 5. Ellenségitől szenvedő Fejedelemnek imádsága. 39—44 l.
 6. Kiváltképen való imádság ellenségei ellen fejedelemnek Szent Dávid szavaival. 45—49 l.
 7. Halálos ágyban vagy nehéz betegségben való imádság 49—50. l.
- Az imádságok íratási idejének pontosabb meghatározásához csupán két adat áll rendelkezésre. Egyik a címlapé, 1690 június 30; másik a harmadik, *Reggel és este is mondható imádság* végére írt datum: 1692 30 Junii — Radnoth.

E két pontos adatból megállapítható először az, hogy valamennyi imádság 1690 június 30-dika után keletkezett, a harmadik imádság leírását pontosan két év múlva, 1692 június 30-án fejezte be II. Apafi. Ennek következtében az első két illetve három imádság e két időközről származik, a többi négy későbbi évekből. A továbbiakban és a részletekben közvetett okoskodásra vagyunk utalva.

Emlékezzünk arra, hogy az első két imádságot Keszei János írta, illetve rajzolta be, a többit, tehát már a harmadikat is, melynek végén az 1692. június 30. keltezés áll, maga Apafi. Nyilván azért maga Apafi, mert Keszei már nem volt oldala mellett. Azóta, hogy futárként Bécsbe küldték a zernyesti esata kimenetelének hírül adása végett, Keszei elszakadt Apafitól (1690 aug. 24). Ennek következtében az első két imádság írásának ideje 1690 július és augusztus. Keszei legalább egyelőre nem jutott vissza az Apafi közvetlen környezetébe. Ha igen, akkor sem húzamosabban úgy, hogy ismét felvehette volna az iródiák szerepét. Egyébként is e két első imádság hangulata nagyon is magán hordja az öreg Apafi halála okozta gyász és gyermeki bánat közvetlenségét: „Tetszett szentfelségednek, hogy engemet hamar, ilyen éretlen állapotomban meglátogatnál; váratlan, szomorú halál által szülőimtől, atyámtól, anyámtól megfosztva gyámoltalan árvaságra juttattál... Édes Istenem, a te árva fiad vagyok, légy énnekem édes atyám, jó gondviselő dajkám...” Ezek szinte az apa temetéséről hazatérő gyermekifjú szavai, melyeket eddigi tanítójának segítségével fogalmaz meg s vele is írat le, hogy árvaságában mindig és töprengés nélkül tudjon Istenhez imádkozni a kézügyvél tartandó könyvecskéből, melyet éppen erre a célra köttetett egybe.

írásmódja és betűvetése, amelyről bizonyosan tudjuk, hogy Keszei János kezemunkája. Megvan a kolozsvári ref. kollegium könyvtárában. A két írás azonos.

Az imádságos könyv többi részét maga II. Apafi írta be.

A harmadik imádságot szinte két év múlva, de már Keszei nélkül szerkesztette s írta le Apafi 1692 június 30-án Radnóton. Úgy lát-szik, hogy az ifjú várta, hogy majd együtt fogják tovább folytatni az imák szerkesztését és továbbra is Keszei szép betűi fogják megrög-zíteni számára, amit együtt megfogalmaznak. Mivelhogy hosszas vára-kozása sem teljesült, maga fogott a folytatáshoz úgy, ahogy tudta.

A negyedik imádság keletkezése ismét nagyon közel áll a harmadi-kéhoz. Nevezetesen ebben az imádságban is, épen mint a megelőzőkben, teljes bizodalommal, erősebb lelki feszültség nélkül könyörög az Isten-hez, hogy fejedelmi székében tartsa meg. Tehát még fejedelemnek érzi magát, a fejedelmi szék birtokosának. Látja ugyan, eleinte inkább sejti, hogy veszedelem fenyegeti fejedelemségét, hogy a sátán gonosz prac-ticával ellene van. De bizalommal és reménylő szóval kéri Istent, hogy a felette való méltóságoknak szívét és nemzetének kedvét hajtsa, ne-velje hozzá, hogy így teljesíteni tudja Istennek rendelését, lehessen az országnak és az anyaszentegyháznak igaz szolgája. Látja a fenye-gető veszélyt, az ellene irányult támadást, de még magát birtokon belül levőnek érzi s bízik, hogy Isten fejedelmi székében meg is erősíti.

Az ötödik és hatodik könyörgésből az első négy imádságnak ez a bizakodó hangulata hiányzik. Már az imádságok címe is mutatja, hogy a veszedelem itt van a közvetlen közelben, sőt teljes felőjában már le is sujtott. „Akiket akarsz, leszállítasz az királyi fejedelmi székből,“ „vetettél minket szidalmasságba, adtál a mi ellenségeinknek kezekben“ — s más hasonló kifejezések világosan utalnak arra, hogy e két imád-ság írása idején Apafi már a fejedelmi székből kivetettnek érzi magát, hogy gyűjtogatók között él, kiknek foguk dárda, nyelvük éles szablya, kik ellene kötések tesznek, noha ő csak jóval volt irántuk. Csaknem névszerint meg is nevezi ellenségeit. „Kik költenek fel én ellenem? Te látod — kiált fel Istenéhez —: az én rokonságim... Ezek mondják én felőlem: Jer töröljük el ötet...“ Csakugyan igaza van, mert a gu-bernumnak csaknem minden tagja rokona volt. És a gubernium most már, 1694 óta, kivált pedig a fejedelem házassága óta teljességgel cél-talannak tartotta az Apafi uralkodói minőségének valóságos védelmét. Lehetetlenség volt a császár akaratával szembe állaniok. Nem is igen akartak.¹² Amire törekedtek, azt Katona szavával úgy fejezhetném ki: Engedd tisztességesen eltemettetni őt. Ez a két imádság, az ötödik és hatodik, ebből az időből, házassága első éveiben bécsi fogságának tépe-lődésekkel, aggodalmakkal teljes első szakaszából való. Erre az időre talál az, hogy *eladottnak* (elárultnak) mondja magát, ekkor tanács-koztak azon, hogy mi módon vessék ki méltóságából. Ekkor kérhette Istentől, hogy a *királyi* méltóságoknak szívét szentelje meg érlette. Hiszen tudva van előtte az ő *bujdosásainak* és könnyhullatásainak száma, adja hát vissza az ő *előbbeni* tisztét, kit rendelt volt számára.

¹² Még apósa, Bethlen Gergely is azok között van, akik kénytelen-kellet-len, vagy talán épen világos politikai látásuknál fogva, nemcsak nem erő-szakolják Apafi fejedelemségét, de látszólag (az Apafi szeme szerint: való-sággal) ellene küzdenek.

Ugyanerre az időre, bécsi fogságára emlékeztet bújdosásának említése is, valamint az ötödik könyörgés következő szakasza: „Ha... vissza viendesz engemet az én földembe...” Minden körülmény azt mondja, hogy az ötödik és hatodik könyörgést Bécsben írta Apafi, de még 1701-diki lemondási nyilatkozata előtt.¹³

Az utolsó imádság a mindennel leszámolt, mindenről lemondott lélek foházkodása. Míg a többiben valamennyiben utalás történik arra, hogy az imádkozó, az imádság írója és elmondója fejedelem, Istennek választottja és felkentje, addig ebben az utolsóban az imádkozó léleknek Istenén kívül senkije és semmi egyebe nincs, mint pusztá élete. Ettől is kész nyugodtan megválni. Van Istenbe vetett hit, de van keserű rezignáció is e szavakban: „Ha akarod, hogy éljek, továbbra is élek. Ha azt akarod, hogy ez nyavalya által te hozzád menjek, jó szívvel elmegyek, mint jó Uramhoz. Mert jobb az énnekem ennél az életnél is.” Egész bizonyossággal állíthatjuk, hogy az utolsó imádság leghamarabb 1697 március 2-dika, valószínűbben 1701-diki lemondása után, az erdélyi fejedelem jogról és címről írásban és szóban is megtörtént lemondási nyilatkozattétele után íratott. Akkor, amikor Apafi csakugyan nem emlegethette fejedelemségét, mert hiszen arról kényeszerhelyzetben ugyan, de mégis maga mondott le.¹⁴

Révésznel (i. m. 117. l.) ez utolsó imádság címe: *Beteg ember imádsága*. A tartalomjegyzék szerint pedig (u. o. 156 l.) szerzője II. Apafi Mihály és felesége *Bethlen Kata*.

Tárgyi alapja nincs annak, hogy Bethlen Katát társszerzőnek tünessük föl. Az irodalomtörténeti hagyomány Bod Péterre is (338 l.) támaszkodva, Bethlen Katát is emlegeti az imádságos szerző magyar asszonyok között, neki tulajdonítván a *Bujdosásnak emlékezetköve* c. névtelenül, először 1726-ban, tehát az ő halála után Lőcsén megjelent imádságos könyvnek első verses darabját, melynek kezdete: Mint gyors szarvast ha vadász sért — És dárdája szívére ért. Az elől-járó beszéd szerint e vers a megsebzett és orvoslás után indult bújdosó szarvasnak ábrázatjában lerajzolt állapotja egy édes hazáján kívül bújdosó, és maga bűnein titkon kesergő s annak igaz orvosságát nagy szorgalmatossággal kereső kegyes szívnek. — E jellemzés ráillik az

¹³ Jakab Elek (i. m. 158 l.) a hatodik ima íratási idejét pontosan 1701-re, de a lemondási nyilatkozat megtétele utánra teszi, ami sem tartalmilag, sem lélektanilag el nem fogadható. Jakab az imát közli is (i. m. 158—160 és 304 l.). Bár megtartja és le is írja az eredeti címet, melyben benne van, hogy *imádság ellenségei* ellen, mégis önkényüleg és ugyanott *hálaima* főcímet ad, melyet Apafi *ellenségei kezéből kiszabadulásakor* írt. Az eredeti cím ellentmond az erőszakolt új címnek s a tényleges helyzet és tartalom is annak a magyarázatnak, hogy Apafi akár előbbi (kényszerű), akár az 1701. szept. 7-diki (formailag önkéntes) lemondása után magát ellenségei kezéből megszabadultnak érezte volna. Ellenkezőleg, ellenségei győztek; fejedelemsége, melyért imádkozott, most már véglegesen oda lett. 1701. szept. 7-dike után Apafi a hatodik imát semmiképen sem írhatta.

¹⁴ Ita desiderante Interesse Augustissimae Domus, libenter Eidem Augustissimae Domui concedo... Lemondási nyilatkozatának szavai. Kiadta Jakab Elek i. m. 267—69 l.

özvegy fejedelemnére, aki Bécsben, édes hazáján kívül bujdosik és él. Aztán a vers 17-dik szakaszából is ez a név jó ki:

KApuján kívül BETHLENnek
Fakadt forrása egy víznek;
Melyből Dávid vitézinek
HagyTa innya hogy vigyenek.

Igaz, hogy ez idézet a Bújdósásnak emlékezetköve 1764-diki kolozsvári kiadásából való. A későbbiekben a Bethlennek helyett a kevésbé erőltetett és tartalmilag is helyes Betlehemnek (t. i. a városnak) áll. *Lehetséges*, hogy ezt a verses imádságot II. Apafiné Bethlen Kata szerezte s még azt is lehet vitatni, hogy az egész imakönyvnek, a Bújdósásnak emlékezetköve c. könyvnek is ő az írója. Révész ezt a felfogást vallja, mert a gyűjteményébe a Bújdósásnak emlékezetkövéből felvett négy (I. r. Mindennapi fohászkodás I. l.; Mindennapnak estvéjére rendeltetett imádság 41 l.; Urvacsorája vétele előtt való imádság. 80 l. és végül az Urvacsorája vétele után való buzgó hálaadás 86 l. című) ima szerzőjéül egyszerűen II. Apafiné Bethlen Katát nevezi meg úgy az imádságok végén, mint a tartalomjegyzékben.

A Révész eljárását, lévén művének célja és jellege tisztán hitépítő, megértjük: sőt könyve természetét tekintetbe véve fenn nem akadunk. A bújdósó fejedelemasszony imákat ír és olvas — férjével együtt. Az így kibontakozó kép figyelmet kelt, kedves, vonzó, áhítható utánzásra indíthatja a mai hívőt is, hitépítő. Irodalomtörténetileg azonban semmiképen nem igazolható. A Bújdósásnak emlékezetkövében levő imákat nem Apafiné írta, még a határozottan övének látszó verses imát sem. Először is feltűnő, hogy az imádságos könyv első kiadása Lőcsén jelenik meg, tehát nem Bécsben vagy Kolozsvárt. És megjelenik a fejedelemasszony (igazában: hercegasszony) halála után. Ha ő írta volna, akkor kiadta volna még életében s valószínűleg nem a távol eső Lőcsén, hanem Bécsben, hol maga, vagy Kolozsvárt, hol rokonai s jó emberei éltek. A versben előforduló név ennek nem mond ellen. A versbe és versfőkbe nemesak a szerzők nevét volt szokás beiktatni, hanem azokét is, akiknek dicsőítésére, tiszteletére (avagy kigunyolására és kisebbitésére) íródott a mű. Szilády Áron több ilyen példát sorol fel Bethlen Gáborral kapcsolatban (Irod. tört. Közl. 1897. 40 s. köv.). Bodnál is ezt olvassuk (Athenas 149 l.) osdalai Kún Istvánról: „*neve alatt jött... világra... Ugy tartatott közönségesen, hogy írta volna Dési Márton akkor kézdivásárhelyi pap*“ stb. Valószínű, hogy hasonló esettel állunk szemben itt is.

Még kevésbé fogadható el Szabolcsi Bence következtetése (Irod. tört. Közl. 1926. 118–21 l.), mely szerint a Csórik András kézíratos kötetben levő siralmas éneket is II. Apafiné írta volna. Ennek a versfőjében levő Bethlen Kata kétségtelenül a másik B. K., az árva B. K., gróf Teleki József özvegye, Bod Péter patronája, akinek író, imádságszerző voltahoz csakugyan nem fér semmi kétség. (L. Hegyaljai Kiss Géza: *Árva Bethlen Kata 1700–1759. Budapest, 1922.*)

Ha meg is engedjük, hogy mindez vitatható, az az egy bizonyos,

hogy az Apafi kézíratos imádságos könyvében foglalt könyörgések szerzésében II. Apafinéak része nincs. Döntő a kézirat, a betűvetés. S ez teljesen az Apafié. Ennélfogva Révész átvitt értelmezéssel tüntethette fel a feleséget a szóban levő ima társszerzőjének. Lehet, hogy együtt is elimádkozták, együtt is elmondták, de nem szerezték együtt.

VI.

Mi ezeknek a könyörgéseknek a tartalma és irodalmi értéke?

A könyörgés is végeredményében imádkozás, közvetlen beszéd Istenhez, a hívő keresztyén lélek élő, személyes kapcsolata a mennyei atyával. Ima, de annak egyik sajátos faja. Míg az ima hangulata általában véve a megnyugvás, a könyörgésé határozott és égő esdeklés valami szavakban is kifejezett ajándékért, valami megnevezett hiánynak pótlásáért az Isten ingyen kegyelméből. Az imádság inkább hálaadás és örvendezés a vett javakért, a könyörgés esedezés valamely hiányzó kegyelemért. Az imában is van, kell lennie kérésnek. Mert az ember — s itt elsősorban a kálvinista ideológiára gondolok — általában és dogmatikai értelemben gyenge, erőtlén, bűnös. Ennek a megvallása és az erőért, meg az Isten bűnbocsátó irgalmáért való kérés egy imából sem hiányozhatik. A könyörgésben azonban a hálaadás fennszárnyaló nyugodt zsolozsmája háttérbe lép; az általános bűntudat és a dogmatikus értelemben vett erőtlenség és emberi gyöngeség helyét elfoglalja a személyes bűnnek, az aktualis és az egyéni gyöngeségnek megnevezése. Ennek következtében a könyörgés mindig egyénibb, alkalmosze-
rűbb, közvetlenebb és eget ostromlóbb.

Apafi a maga könyvecskéjének címlapján a *könyörgés* kifejezést használja; belül azonban mindig imádságot ír. Ez arra mutat, hogy az imádság és könyörgés között éles különbséget, épen mint ma, az akkori időben sem tettek. Pedig ha pontosan akarjuk megjelölni a műfajt, akkor a címlap kifejezését, a könyörgést kell használnunk.

Az igaz, hogy a hálaadás és a bűntudat, továbbá az esdeklés az isteni kegyelemért és áldásért mindenikben benne van. S ha csak ennyi volna, akkor bátran használhatnók az általánosabb ima megjelölést is. Ámde mindjárt az első könyörgésben ott van három személyes mozzanat, amilyen az imában nem igen szokott előfordulni. Egyik árvaságának, másik veszett természetének és indulatosságainak az emlegetése és végül kérés, hogy tartsa meg őt az Isten az ő fejedelmi székében. Még legkevésbé könyörgés a második imádság, az utolsóén kívül, noha ezekben is megvan a személyes íz. A többiek azonban egészben is, részleteikben is olyan sajátos, annyira valóságosan személyes természetűek, hogy azokat más, mint Apafi Mihály, nem vehette és veszi ajkára, mert csak ő volt benne abban a sajátos helyzetben. Ezért könyörgés a helyes nevük.

Akármilyen műfaji keresztnévet is adunk, annyi bizonyos, hogy rokonszenves egyéniség áll előttünk. Az imádkozó, bár gyermek-ifjú, tisztán látja az ember viszonyát Istenhez, mélyen érzi, hogy a bűnös ember semmi az Úristen mindenhatóságával szemben. Megalázkodva

vallja meg gyengeségét, gyámoltalan bűnösségét. Másfelől azonban töretlen hittel és tiszta gyermeki bizalommal van a mennyei atya jósága, szeretete és kegyelme iránt nem a maga érdeméért, ami nincs, hanem a Jézus Krisztus érettünk meghozott áldozatáért, megváltó martíromságáért. Látszik, hogy kálvinista vallásos nevelése mennyire gondos volt. A bűnvallás, az erőtlenség és a szabadulás egész szótára a legtisztább kálvini dogmatikus felfogásról tanuskodik.

Fokozza a rokonszenvet, meleg részvétté és együttérző sajnálkózássá mélyíti el a könyörgésekben előforduló személyes tartalom.

Mert az a hang, melyik a második imádságban megcsendül, hogy az Istent bűneinkkel, hálátlanságunkkal ingereltük haragra, s azért szenved az ország, azért pusztul a haza mindaddig, míg a nemzet meg nem javul, jobb útra nem tér: ez a hang a XVI. és XVII. sz. költészetének, sőt országgyűléseinek is folyton-folyvást megújuló vezeklése, ami azonban távolról sem akadályozza meg az egyesek további önzését, haszonlesését, a Balassi Menyhártok garázdálkodását. II. Apafi azonban egyénileg is azonosította magát a közösségi vonatkozásban általánosan vallott hiedelemmel. A könyörgő apátlan-anyátlan árva Istent kéri és vallja atyjának. Választott fejedelem ugyan, de önöségnek még nyoma sincs lelkében; a legutolsó alattvaló sem tudna Isten előtt jobban, őszintébben megalázkodni, mint ő, a fejedelem. Fejedelmé választását is Isten rendelésének tartja. Ragaszkodik hozzá, esdekel, hogy megmaradhasson fejedelmi székében — de Isten akaratából és az ő segítségével. És nem a maga egyéni céljaiért, hanem hogy szolgálhasson nemzetének, az anyaszentegyháznak, Isten országának. Nem egy helyt keserű panaszszóra fakad, ellenségeit szinte felháborodással emlegeti. De hiszen egyedül állott közöttük, azok között, kiknek szerinte nemcsak az adott szó, az országos határozatok, de a vérség kötelékeinél fogva is nem vele szemben, de mellette volna a helyük. Azonban még ezen eget ostromló panaszokban sincs lázadás Isten bölcsesége ellen. Valamennyi könyörgést áthatja az a hit, hogy Isten rendelkezéseiben meg kell nyugodnunk. A magára maradt, sőt mindenfelől ellenségtől körülvelt ifjú eget ostromló esdeklése csak egyetlen egyszer válik alkudozásszerűvé, tehát a dogmatikus kálvinizmus értelmében keresztyénietlenné. Ez az ötödik könyörgés vége, amikor Já-kóbra hivatkozva ugyan, de így folytatja: ... „*Ha* engemet megáldandasz az én dolgaimban és utaimban és békével visszaviendesz engemet az én földemben, *ha* szerencsétlenség engemet az én ellenségeim ellen; én is oszlopot emelek teneked az én házamban, azaz háládatosságnak oszlopát, ennek felette az igaz és ártatlan ügynek oltalmazója leszek az én tehetségem szerint...” Ez az alkudozó feltételezés és fogadkozó ígéret nem keresztyéni, semmiesetre nem kálvinista felfogás. Emberileg teljesen megértjük, de hittanilag pogányosnak kell minősítenünk az Istennel való alkudozást, az ígéretésekkel rábeszélésre törekvést. Hiszen Isten tökéletes, neki semmire sincs szüksége. Hogyan adhatna neki valamit az ember, aki mindenét tőle nyeri? Mennyivel keresztyénibben szól ajka a harmadik imádságban: „*Ha el vetsz is, de csak hozzád ragaszkodom...*”

A II. Apafi Mihály könyörgései könyvecskéje épen nem nagyszámú imairódmunk gazdagodását jelenti. Mint magánhasználatra szerkesztett imádságok, amelyeket nem egy második személy, de maga az imádkozni akaró szerzett, épen egyedül állanak.

Nyelve világos, biblikus, emelkedett a nélkül, hogy bensőségét elvezítve fazengésüvé válnék. Közvetlenül s melegen esendül föl bennük a hajlékony magyar szó. Helyesírásában, szokáncsében természetesen akad nyelvjárási sajátosság is (töllem, földömben, lött; itillet, tökéletes, tarcs, mái stb.)

Önként értetődik, hogy sem a gondolatok, sem a kifejezések nem az Apafi írói tehetségének eredeti és új alkotásai. Közvetlen, de nem egyéni; gondolatait, kifejezéseit a zsoldárok s az egykorú templomi kálvinista imák frazeológiájából vette. De hogy a válogatásban volt írói érzéke, az tagadhatatlan. Kétségtelen az is, hogy könyörgéseinek szerkezete ellen sem lehet kifogást emelni. Rendszerint Isten dicsőítésével kezd, egyéni bűnvallomással folytatja. A bűnösség érzetéből támad az imát befejező kérés, amelynek teljesülését ismét csak Isten kegyelme adhatja meg, csak tőle várja.

VII.

Végül néhány szót a könyv sorsáról.

Első tulajdonosa nyilván a szerző, II. Apafi Mihály volt. Ma, mint említők, a nagyenyedi Bethlen-kollegium könyvtárának kézirati tulajdona. Hogy került Enyedre, a Bethlen-kollégium birtokába? Ajándék vagy vétel útján? És mikor? E kérdésekre a kollégium iratai semminemű felvilágítással nem szolgálnak. Az első és jelenlegi tulajdonoson kívül azonban még egynek a nevét megőrizte számunkra — maga a könyörgései könyv. Ebben az utolsó könyörgés szövege után a lap alján, a következő lapra is átvive, ez a bejegyzés olvasható: *Anno 1759 egy Gyarmati József nevű ötvös Inasom tanálta ezen könyvetkét és én meg vévén — bírom emlékezetre Jonás Sámuel m. p. Belső Közép Uczában tanálván Kolozsvárott.*

E bejegyzésből megállapítható, hogy a könyvecske a fejedelem, illetőleg a fejedelmné egyéb ingó hagyatékával együtt Bécsből Kolozsvárra, valószínűleg az Apafi leányági, vagy a Bethlen örökösök birtokába került. Később, talán egy költözködés alkalmával, valahogy a Közép-utcán (mai Deák Ferenc utca) elhullatták. A véletlenül vagy gondatlanságból elveszített könyvet az arra járó ötvös inas meglátta, felvette s a mester tőle magának megszerezte. A Gyarmati József névvel később is találkozunk, amennyiben 1784-ben Szentkirályi Ferencel és Gyulai Boldizsárral együtt ő is az ötvösök egyik céhmestere.¹⁵ A két név nyilván ugyanazt a személyt jelenti. Hogy 1759 után Jónás Sámuelről Kolozsvárról hogyan és mikor kerül a könyvecske Enyedre, nem tudható.

Egyet azonban tudunk. Azt, hogy a könyvecske 1796-ban már a

¹⁵ Jakab Elek: *Kolozsvár története* II. k. 410 l.

Bethlen-kollégium birtokában volt. Ez adatot Benkő Ferenc jegyezte föl.¹⁶ Benkő elmondja, hogy „két üveges Théka készítettett itten a Manuscriptumoknak vagy kézírásoknak, amelyek most kezdettek számban vétetni.“ Könyvecskénket így katalogizálja: *N. Felsőges I. Apafi Mihály Fejedelem mindennapi Könyörgése. 1690.* Ő tehát az apának, első Apafiénak nézi a kéziratot, ami nyilvánvaló tévedés, valószínűleg egyszerű sajtóhiba.

*

II. Apafi Mihály minden emberi és politikai gyöngesége ellenére is bírja szármunkat. Legalább ezekben a könyörgésekben,¹⁷ mint ember, mint jogait kereső és védő fejedelem, de mint író is, mint a magyar ref. egyházirodalom művelője is teljes mértékben méltónak mutatja magát érdeklődésünkre, rokonszenvünkre.

¹⁶ Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés. 1796.* Hetedik darab. 37. l. A kötet Kolozsvárt 1800-ban jelent ugyan meg, de az előszó kelte 1796 június 24, a könyvvizsgáló imprimaturjáé is 1797 július 7.

¹⁷ A könyörgések új kiadása sajtó alatt.